

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX

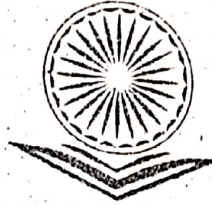
Issue - I

January - March - 2020

MARATHI PART - III & HINDI

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6:399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting) M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

खरखर सेच

सेराय

The information and views expressed and the research content published in this journal, the sole responsibility lies entirely with the author(s) and does not reflect the official opinion of the Editorial Board, Advisory Committee and the Editor in Chief of the Journal "AJANTA".
Owner, printer & publisher Vinay S. Hatole has printed this journal at Ajanta Computer and Printers, Jaisingpura, University Gate, Aurangabad, also Published the same at Aurangabad.

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Cell No. : 9579260877, 9822620877, 7030308239 Ph. No. : (0240) 2400877

E-mail : ajanta5050@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - Impact Factor - 6.399 (www.sjifactor.com)

२३. जीवन कौशल्यातून सामाजिक प्रश्नांची सोडवणूक

डॉ. कविता साळुंके

संचालक शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा

कु. ज्योती रामचंद्र लष्करी

पीएच.डी संशोधिका, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्तविद्यापीठ नाशिक.

प्रस्तावना

भारतीय संस्कृती जगात सर्वात उच्च संस्कृती मानली जाते. विविध देशातील काही तज्ञ भारतीय संस्कृतीत संशोधन कार्य करतांना आढळतात. अशा महान संस्कृतीला मात्र उतरती काळ लागली आहे. भारतीय संस्कृतीला टिकून ठेवणारा महत्त्वपूर्ण घटक म्हणजे भारतातील कुटुंब व्यवस्थाही कुटुंब व्यवस्था हळूहळू नष्ट होत चालली आहे. पूर्वी संस्कार नितीमूल्य, वागणूक सहनशिलता, संयम, प्रमाणिकवृत्ती, समायोजनक्षमता, आणि जीवन जगण्याचे कौशल्य यांची कुटुंबातूनच रुजवणूक होत असे. मात्र आज भारतातील ही कुटुंब व्यवस्था विस्कळीत झाली आहे. विभक्त कुटुंब पध्दती उदयास आली तसेच आई वडील दोघांनी नोकरीला असल्यामुळे ते आपल्या पाल्यावर योग्य ते संस्कार करू शकत नाही वेळे अभावी बालवर्गाचा रावोगीण विवासा होण्याचा दृष्टीने कुटुंबाची भूमिका ही दुय्यम ठरू लागली आहे. यामुळेच मुलांमधील दहशतवादी वृत्ती, चंगळवादीवृत्ती, भावनावरील नियंत्रणाचा अभाव, मुलांचे आत्महत्याचे प्रमाण वाढले आहे. मुलांमध्ये अपयश पचविण्याचे प्रमाण कमी झाले मनात लवकर न्यूनगंडाची भावना निर्माण होते. आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे सोशल मिडिया चा अयोग्य वापर हा भावी पिढीवर विपरीत परिणाम करत आहे.

यामुळे लहान मुलांचे बालपण खेळकरवृत्ती ही लोप पावत चालली आहे. मुलांमधील समायोजन क्षमता कमी झाली आहे. खर्या अर्थाने जीवन जगण्याचे कौशल्य मुलांमध्ये राहिले नाही. ज्या चांगल्या सवयी, चांगले मूल्य, संस्कार ही कुटुंब व समाजातून दिले जात नाही म्हणून ते शालेय अभ्यासक्रमातून देण्यात यावे यासाठी अभ्यासक्रमात नव-नवीन प्रवाह ही आणली गेली उदा. मूल्यशिक्षण, पर्यावरणशिक्षण, शांततेसाठी शिक्षण, लैंगिकशिक्षण, जीवन कौशल्य शिक्षण हे आज शालेय

अभ्यासक्रमातून दिले जाते. समाजातील कुटुंब व्यवस्था व शाळा यातील दुरावलेले संबंध, शिक्षक विद्यार्थी यांचे दुरावलेली संबंध, पालक पाल्य यांचे दुरावलेले संबंध, शाळेतील वातावरण या सर्वांमुळे जीवन कौशल्याचे शिक्षण हे सर्वांना देण्याची वेळ आली आहे. समायोजन क्षमता समाजातील प्रत्येक घटकांमध्ये कमी झाली आहे. यासाठी जीवन कौशल्य शिक्षणाची गरज सर्वांना आहे.

जीवन कौशल्य शिक्षण म्हणजे काय?

WHO

“समायोजित आणि विधायक वर्तनाच्या अशा क्षमता ज्या व्यक्तीला रोजच्या जीवनातील मागण्या व आव्हानांना परिणामकारकपणे तोंड देण्यास क्षमता बनविणे होय” जागतिक आरोग्य संघटनेने विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्याचा विचार करता मानवी जीवना करिता आवश्यक दहा मुलभूत जीवन कौशल्य सांगितले आहे. यात शैक्षणिक दृष्टीचा विचार केला तर प्रामुख्याने विद्यार्थ्यांच्या बोधात्मक भावनात्मक क्रियात्मक क्षेत्रात विचार करण्यात आला आहे.

१) स्वजाणीव २) समानुभूती ३) अंतर व्यक्तिगत संबंध ४) प्रभावी संप्रेषण ५) समस्या निराकरण ६) निव्वेलाक विचार प्रक्रिया ७) निर्णय क्षमता ८) सर्जनशीलता ९) भावनांचे समायोजन १०) ताण-तणाचाचे समायोजन

जागतिक आरोग्य संघटना व युनिसेफने रांयुक्तिक बैठकीतून विद्यार्थ्यांचे मानसिक आरोग्य संतुलीत व्हावे त्यांच्या जीवनाला योग्य ती दिशा मिळावी जीवनातील समस्यांना प्रभावीपणे सोडविता यावे यासाठी जीवन कौशल्याचे शिक्षण देणे आवश्यक आहे या हेतूने १९९४ मध्ये WHO ने जीवन कौशल्य शिक्षणाच्या संकल्पनेचा स्वीकार केला आणि विविध देशात जीवनकौशल्य शिक्षण देण्याचे सूचित करण्यात आले त्या अनुसंधाने विविध देशात जीवन कौशल्य शिक्षण गरजे नुसार देण्यात येवू लागले आहे.

भारतात जीवन कौशल्य हे शिक्षण देण्याचा

उद्देश

- स्वतः मधील क्षमतांची जाणीव करून देणे
- स्वतः ची ध्येय निश्चित करण्यास सक्षम बनविणे
- भावनांवर नियंत्रण ठेवण्यास सक्षम करणे

- समस्या सोडविण्यासाठी चौफेर विचार करण्याची रावय विकसित करणे
- पर्यावरणातील आवश्यक घटकांचे संरक्षण व संवर्धन करणे
- दुसऱ्यांच्या भूमिकेत शिरून विचार करण्यास राक्षम करणे
- मानवी जीवन सुखी - समृद्धी समाधानी करण्यास राक्षम करणे.
- इतरांच्या मतांचा, भावनांचा आदर करण्यास राक्षम करणे
- नवनवीन विचार, गुण दोष रहित विचार करण्यास राक्षम करणे.

भारतात जीवन कौशल्यांचे शिक्षण विद्यार्थ्यांचे सर्वांगीण विकास साधण्यासाठी दिले जात आहे. ज्यासाठी विविध पाठव्यावरून प्रयत्न सातत्याने केले जात आहे. भारतात राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानुसार पाठ्यपुस्तक, अध्ययन अध्यापन, मूल्यमापन यात जीवन कौशल्याचा समावेश करण्यात आला आहे. राज्य अभ्यासक्रम २००५, २०१० या मध्ये व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी जीवन कौशल्य शिक्षण याचे अशा उल्लेख करण्यात आला आहे. आणि त्यानुसार शिक्षकांची भूमिका काय असेल हे सांगण्यात आले आहे. एवढे नव्हे तर २०१९ राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानुसार स्कीलबेस एज्युकेशन वर भर देण्यात आला आहे. पूर्वप्राथमिक शिक्षणापासून ते माध्यमिक शिक्षणा पर्यंत जीवन कौशल्याचा समावेश करण्यात आला आहे. तसेच UGC ने सांगितल्या नुसार २०२० पासून देशातील विविध विद्यापीठात एकूण आठ क्रेडीटचा जीवन कौशल्याचा अभ्यासक्रम सुरु करण्यात येणार आहे. जीवनासाठी आवश्यक कौशल्य व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी आवश्यक कौशल्याचा विचार करण्यात येणार आहे. आणि या कौशल्यातून समाजिक प्रश्नांची सोडवणूक होऊ शकते.

शीर्षक: सामाजिक प्रश्नांची सोडवणूक करण्यासाठी जीवन कौशल्य शिक्षण

स्वजाणीव

व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी व्यक्तीला प्रथम स्वतःची जाणीव होणे आवश्यक आहे. स्वतःची बलस्थाने मर्यादा याची जाणीव असल्यामुळे व्यक्ती आपल्या जीवनाची ध्येये निश्चित करू शकतो. स्वतःच्या जीवनातील उद्देश ध्येय ही समजली की व्यक्ती त्या दिशेने वाटचाल करू शकतो. स्वतःच्या गरज आहे त्या

पध्दतीने समाजाची काही गरजा असू शकतात जाणीव होऊ शकते. याची जाणीव निर्माण होण्यास मदल होईल स्वतःची जाणीव असणारा युवक एक चांगला समाज एक चांगले राष्ट्र निर्माण होऊ शकतो.

उदा. विद्यार्थ्यांना स्वजाणीव नसल्यामुळे आज गुलांना स्वतःची आवड, क्षमता व मर्यादा समजत नाही यामुळे त्यांची दिशा चुकण्याची शक्यता असते शिक्षणक्षेत्रात मिळालेले अपयश हे क्रीडा क्षेत्रात भरून निघते याची जाणीव या कौशल्यातून होऊ शकते. उदा. सचिन तेंडुलकर

समानानुभूती

आपल्या सभोवताच्या घडणार्या घटनांची जाणीव असणे. दुसऱ्यांच्या सुखात आपण सहज सहभागी होतो मात्र दुःखात देखील अगदी मनापासून सहभागी होतो असे नाही. दुसऱ्यांच्या भूमिकेत शिरून विचार करणे त्या जागी जर आपण स्वतः असतो तर काय झाले असते अशी जाणीव असणे. समोरच्या व्यक्ती सारख्या भावना आपल्याही मनात निर्माण होणे अपेक्षित आहे. यालाच समानानुभूती (समान + अनुभूती) असे म्हणतात. आणि असे व्हायचे असेल तर स्वतः इतके दुसऱ्या व्यक्तीच्या भावना महत्वाचे असते समाजात वाढणारी गुंड प्रकृती थांबविण्यासाठी स्त्रीयावरील अत्याचार थांबविण्यासाठी समानानुभूती कौशल्य महत्वाचे भूमिका बजावू शकतो.

उदा. एखाद्या मुलीवर झालेला रेप या नंतर निर्माण होणारी परिस्थिती आपणास सर्वांना माहित आहेच. यावेळी पिडीत मुलीला भरपूर काही प्रश्न उप्रश्न निर्माण करतात मात्र त्या मुलींची कोणी अवस्था समजून घेत नाही शेवटी तिला आत्महत्या करावी लागते. मात्र यावेळी जर समाजातील प्रत्येक व्यक्तीने तिच्या जागी आपली मुलगी अथवा आपण स्वतः राहिलो असतो तर काय झाले असते. याची जाणीव होणे महत्वाची आहे किंवा (दहशतवादी हल्ल्यात ठार होणारे लोक जे पूर्णपणे निर्दोष असतात त्या लोकांची होणारी अवस्था, शासनाचे दुर्लक्ष, राजकीय कार्यकर्त्यांनी केलेले दुर्लक्ष यामुळे न्याय तवकर मिळत नसल्याने व्यक्ती कायद्याचे उलंघन करतांना दिसतात. म्हणून व्यक्तीहान्याय मिळविण्यासाठी व्यक्ती स्वतः पुढाकार होतो कोणत्याही प्रकारचे वाईट कृत्यहोण्यांची शक्यता नकारता येत नाही त्यामुळे योग्य वेळी त्यांच्या दुःखाची जाणीव समाजातील सर्व स्तरावरील लोकांना होणे आवश्यक आहे)

संवेदनशिलता नाहीशी होत चालली आहे. यासाठी व्यक्ती जो पर्यंत त्या व्यक्तीसारखीच भावना आपल्याही मनात निर्माण करत नाही तो पर्यंत फक्त सहानुभूती निर्माण होईल मात्र समान+अनुभूती निर्माण होण्यासाठी त्या व्यक्ती सारखी भावना आपल्याही मनात निर्माण होणे अपेक्षित आहे. स्वतःला जितक्या वेदना होतात तितक्याच समोरच्या व्यक्तींनाही वेदना होत असतील याची जाणीव निर्माण होणे अपेक्षित आहे. याची जाणीव समानानुभूती या जीवन कौशल्यापासून निर्माण होऊ शकते आणि ह्या जीवन कौशल्याचे अनुभव आपण शालेय अभ्यासक्रमातून देवू शकतो शाळेतूच अपैचारिक प्रसंगातून देखील देवू शकतो या समानानुभूती यातून जीवन कौशल्य विकास होऊ शकतो.

समस्या निराकरण

आज समाजातील प्रत्येक लहान -मोठा सजीव समस्या ग्रस्त आहे. या समस्या व्यक्तीला सोडविता आल्या नाही तर त्याचे जीवन दुष्कर बनू शकते. काही व्यक्तीकडून समस्या सुटल्या नाही तर तो व्यक्ती अंधश्रद्धेचा आहारी जातात समस्या निराकरणासाठी आवश्यक घटकांचे ज्ञान करून होणे आवश्यक असते. समस्या ही सोडवायची असेल तर त्यासाठी प्रथम समस्येची जाणीव होणे अपेक्षित आहे समस्या ही जाणीव झाली सोडविण्यासाठी व्यक्ती आपल्यात असलेली क्षमता ओळखू त्याची सोडवणूक करू शकतो. अपघात पहिल्या नंतर त्यांच्या मदतीसाठी जावे की जावू नये ही देखील एक मोठी समस्या असते. त्यासाठी कोणत्यावेळी कोणत्या घटकांना महत्त्व द्यावे हे समजते यामुळे समस्या निराकरण करण्याचे कौशल्य विकसित करणे गरजेचे आहे ज्यामुळे समाजातील वाईट प्रकृतीला आळा बसेल व व्यक्ती समस्या सोडविण्यासाठी समर्थ बनविणे आज आवश्यक आहे आणि हे शालेय अभ्यासक्रमातूनच साध्य होऊ शकते.

निर्णय क्षमता

निर्णय क्षमता म्हणजे व्यक्ती समोर एका वेळी अनेक पर्याय जेव्हा उपलब्ध असतात आणि त्या सर्व पर्यायातून फक्त एकच पर्यायाची निवड करणे आवश्यक असते जेव्हा त्या परिस्थिती निश्चित योग्य पर्यायाची निवड करणे म्हणजे निर्णय क्षमता होय.

आज युवका मधील निर्णयक्षमता ही कमी होत चालली आहे. याराठी आजचा युवक हा निर्णय घेतांना दूरदृष्टी ठेवून निर्णय घेत नाही त्यामुळे तो कोणत्याही राजकीय पक्षाला बळी पडतो. स्वतःचे वय काय आहे. त्या वयात कोणते काम केले पाहिजे कोणत्या गोष्टी कडे अधिक लक्ष दिले पाहिजे. याकडे विशेष लक्ष देणे गरजेचे आहे यामुळे निर्णयक्षमतेचा अभावी तो ८ वी ९ वीच्या वर्गात असतांना देखील विशेष पक्षाचा प्रचार करतांना दिसतो. निवडणुकी सहभागी होतांना दिसतो. युवकांमध्ये स्वतंत्रपणे विचार करण्याची सदस्त्विवेक बुद्धीने विचार करण्याची पात्रता त्याच्या मध्ये निर्माण झाली पाहिजे.

परिणामकारक संप्रेषण

आपली मते आपले विचार आपली भावना इतरांपर्यंत पोहचविण्याचे मार्ग म्हणजे संप्रेषण मात्र आजच्या वाढत्या मोबाईलच्या वापरामुळे व सोशल मिडियामुळे व्यक्ती मधील संबंध हे फक्त पोस्ट वाचण्या व लाईक करण्यापुरता मर्यादित राहिले आहेत. वाढत्या टीव्हीटर, टीकटॉक यामुळे व्यक्ती बसस्टाफवर जरी उभा असला तरी चार चौघात तो मोबाईल बघतो पण व्यक्ती जवळ संवाद साधत नाही इंटरनेटचा वापरामुळे बोलणे कमी फक्त बघणे व निवडक वाचनाची संस्कृती उदयास येवू लागली आहे. यामुळे संप्रेषण हे कमी होत चालले आहे. एकमेकांशी बोलण्याचे व विचारमांडण्याचे कौशल्य कमी झाले आहे त्यामुळे चांगली दिसणारे व्यक्ती ही चांगली बोलणारच याची काही शाशवती नाही त्यामुळे परिणामकारक संप्रेषण होण्यासाठी प्राथमिक स्तरावरील श्रवण वाचन भाषण आणि संप्रेषण शालेयस्तरावर या जीवन कौशल्याची रुजवणूक घेणे अथवा विकसित होणे आवश्यक आहे.

अंतर व्यक्ती संबंध / व्यक्ती- व्यक्ती संबंध

व्यक्ती हा समाजशील प्राणी आहे. समाजशिवाय तो एकाकी जीवन जगू शकत नाही त्यामुळे एकमेकांशी संवाद साधने, एकमेकांना मदत करणे, एकमेकांच्या भावना समजून घेणे आवश्यक आहे: मात्र आजची पिढी ही भावना शून्य होत चालली आहे उदा. एखाद्या ठिकाणी झालेला अपघात पाहिल्यानंतर देखील लोक त्या व्यक्तीला मदतीसाठी धावत नाही. एखाद्या व्यक्ती वर होत असलेला अत्याचार पाहून सुद्धा मदतीला कोणी जात नाही त्यात आपल काय जात? आपण का पुढाकार घ्यावा आपणच या कायद्यांच्या फांद्यात का अडकावे? या स्वार्थीवृत्तीने समाजातील आपल्या पणाची भावना व्यक्तीमध्ये लोक

पावत चालती आहे. थोडक्यात समानुभूती या कौशल्याच्या विकासाने व्यक्ती- व्यक्ती संबंधाचा कौशल्याचा विकास आपोआप होऊ शकतो.

सर्जनशील विचार कौशल्य

सर्जनशीलता म्हणजे नवीन करण्याची क्षमता आपल्या कल्पना शक्तीचा विकास करणे इतरापेक्षा वेगळे काहीतरी नवीन करण्याची क्षमता होय. ही सर्जनशीलतेच्या माध्यमातून समाजाचा विकास व्हावयाचा असेल समाजाला प्रगतीच्या दिशेने न्यावयाचे असेल तर विद्यार्थ्यांमध्ये सर्जनशीलता विकसित करायली हवी म्हणूनच शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांकडून साचेबद्ध पणे उतरांची अपेक्षा न ठेवणे त्यांना त्यांच्या पध्दतीने विचार करण्याची सवय लावायला हवी त्यांना त्यांचे विचार त्यांच्या पध्दतीने सांगायची सवय लावावी स्वतः आपल्या कल्पना शक्तीचा आधार समस्या कश्या पध्दतीने सोडविता येवू शकतात यावर विचार करायला हवा. मग ती समस्या ही समाजातील असो अथवा पर्यावरणीय असो.

चिकित्सक विचार

चिकित्साकात्मक विचार हे एक प्रकारे चिंतन आहे मुक्त पणे करवयाचे चिंतन आहे जी माहिती डोक्यासमोर असून सुध्दा तिचा पडताळा स्वतः करणे त्याच्या चौकशी करणे म्हणजे चिकित्सक विचार होय म्हणजे प्रसार माध्यमाद्वारे जा बानम्या प्रसिध्द केल्या जातात. त्यावर सहज विश्वास ठेवणे अथवा तिची शहनिशा करणे मगच ती पडताळून तिचा स्वीकार करणे स्वतःच्या जीवनातील अनुभव आणि नवीन येणारे प्रसंग यावर देखील असाच विचार करणे आवश्यक आहे.

भावनिक अनुकूलता / भावनांचे संयोजन

भावनावर नियंत्रण ठेवता येणे भावनांचे समायोजन करणे संवेदनशील असणे दुसऱ्यांच्या दुःखात सहभागी होणे म्हणजे भावनिक समायोजन होय. आजच्या काळात भावनांचा अतिरेक होत असल्यामुळे युवक हा योग्य वेळीतो निर्णय घेवू शकत नाही उदा. फेसबुकवर लाईक जास्त मिळाले नाही तर एखादी व्यक्ती आत्महत्या करण्यास प्रवृत्त होतो हे कश्यामुळे तर फक्त भावनावर नियंत्रण न ठेवल्यामुळे होय यश मिळाले नाही एखाद्या इच्छा पूर्ण झाली नाही तर व्यक्ती कोणत्याही प्रकारचे वर्तन करण्यास विचार करत नाही या कारणामुळे भावनांचे नियंत्रण ठेवणे हि काळाची गरज झाली आहे.

तणावांचे समायोजन

ताणतणावाची करणे शोधून त्याचे योग्य व्यवस्थापना करणे म्हणजे तणावांचे समायोजन करणे होय. आताच्या काळात व्यक्तीला खूप लवकर तणाव येतो. यामुळे जीवनात येणाऱ्या तणाव स्रोतांची ओळख करून घेणे तसेच या ताणतणावापासून मुक्ती मिळविण्यासाठी तणावाचे व्यवस्थापन करणे आवश्यक आहे. जर बऱ्याच वेळा हा ताणतणाव असाध्य वाटायला लागतो. अशा वेळी व्यक्ती कडून काही विपरीत वर्तन घडण्याची शक्यता असते परंतु या ताणतणावावर मात करण्याची क्षमता व्यक्ती मध्ये लहान पणापासून निर्माण करता येवू शकते यासाठी व्यक्ती मध्ये हे कौशल्य शालेय जीवनापासून निर्माण करायला हवे. काही लोक जीवनातील एखादी समस्या घेऊन स्वतःचे जीवन अतिशय दुःखामय करून घेतात.

उदा. योग्य वायात नोकरी न मिळणे, एखाद्या आजाराने ग्रस्त असणे. प्रेम प्रकरणात अपयश येणे परीक्षेत यश प्राप्ती नहोणे किंवा त्याला मिळणारी शाळेतील समाजाकडून मिळणारी वागणूक यामुळे देखील व्यक्ती आपल्या जीवन तणाव ग्रस्त करून घेते यामुळेच आज ट्रेसमेनजमेन्ट कोर्सचे प्रमाण समाजात खूप वाढले आहे. जर विद्यार्थ्याला लहान वयापासून व शालेय शिक्षणातून अध्ययन अनुभवातून तणावाचे व्यवस्थापन करावयाची शिकवण दिली तर व्यक्ती जीवनात जीवनात तणावरहित जगू शकतो.

सारांश

समाजातील वाढत चालली विषमता, वैमनस्य, चंगळवाद नातेसंबंधामधील वाढत दहशतवाद व्यक्तीमधील वाढते तणा-तणाव बिघडते भावनिक संतुलन याचे प्रमाण वाढत चालते आहे. यामुळे एकमेकांना समान नागरिक घडविण्यासाठी प्रत्येकाला सर्व सामान्य जीवन कौशल्याचे शिक्षण हे शालेय अभ्यासक्रमातून आणि उच्चशिक्षण देणे गरजेचे झाले आहे. जीवन कौशल्या शिक्षणाचा समावेश करायला हवा. शिक्षणाचा स्तर कोणताही असो ही कौशल्य विकसित करणे प्रत्येक राष्ट्रातील प्रत्येक शिक्षण व्यवस्थेचे कर्तव्य आहे. जीवन जगण्याचे कौशल्य प्राथमिक स्तरापासून दिले तर विविध प्रकाराच्या

मानसिक आजराता समाज चळी पडणार नाही. समाजातील समस्या दूर करण्यासाठी समाजात राहणाऱ्या लोकांचे मानसिक आरोग्य सुदृढ करायला हवे. समाजातील मानवाला जीवन जगण्याचे कौशल्य शिकवायला हवे. हे शिक्षण जर योग्य वेळी दिले गेले तरभावी युवापिढी आणि ज्या भावी पिढी च्या हातून निर्माण होणारा समाज मानसिकदृष्ट्या निरोगी असू शकेल व तणावविरहीत जीवन तो जगू शकेल. संदर्भ ग्रंथ.

१. राष्ट्रीय शैक्षणिकसंशोधन व प्रशिक्षण परिषद, 'राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २००५.
२. राष्ट्रीय शैक्षणिकसंशोधन व प्रशिक्षण परिषद, 'राज्य अभ्यासक्रम आराखडा २०१०.'
३. महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, पुणे - ३० (विद्या परिषद), (२०११) ∴ जीवन कौशल्ये शिक्षण मार्गदर्शिका जीवन कौशल्ये नमुना पाठ भाग १, 'पुणे.
४. महाराष्ट्र राज्य-शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, पुणे - ३० (विद्या परिषद), (२०११) ∴ जीवन कौशल्ये शिक्षण मार्गदर्शिका अध्ययन अध्यापन पद्धती आणि मूल्यमापन भाग २, 'पुणे.
५. Bhavaneswane Lakshmi, (2009), 'Life Skill Education,' University News
६. Meena, (2010), 'The Need for Life Skills Cented Education Via Life Skills Paradigm,' University News.
७. Swamy Raju (2011) Life skill Education: Ruby in The crown of Human Development,' University news.
८. Best, John, J. W., 'Research in Education,' Prentice Hall of India Private Limited, NewDeihi.